

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

БОГДАШИНА О.М.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ, МЕТОДИКИ, ІСТОРІЇ: НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК.- 3-Е ВИД., ДОП. ТА ПЕРЕРОБЛ.- ХАРКІВ: "ВИДАВНИЦТВО САГА", 2008.- 214 С.

Досягнення української історичної науки у царині вивчення минувшини українського народу та української держави достатньо широко представлені у монографіях, наукових часописах, збірках тощо. Усталені уявлення про перебіг історичних подій української історії оприлюднені на сторінках численних шкільних та вузівських підручників. Натомість забезпечення підручниками та посібниками інших галузей історичної науки залишає бажати кращого. Тим нагальнішою є поява рецензованого навчально-методичного посібника, який має на меті привернути увагу студентів до найскладніших проблем теорії історичного джерелознавства, методики та історії джерелознавства історії України, а саме до тих питань методології та методики українського джерелознавства, які забезпечують теоретичну основу наукових історичних студій, а також мають практичне значення у роботі з історичними джерелами. Це третє видання посібника О.Богдашиної. Попередні дві редакції здобули належну оцінку фахівців¹. Вихід навчального посібника є гарним приводом звернутись до теоретичних проблем джерелознавства, вкотре замислитись над його місією в історичній науці.

Проблеми теорії історичного джерелознавства з різним ступенем глибини, новизни та оригінальності вирішувались у підручниках та навчальних посібниках вітчизняних та зарубіжних авторів. Не втратили своєї актуальності роботи Л.Пушкарьова "Классификация русских письменных источников по отечественной истории" (М., 1975), В.Стрельського "Теория и методика источниковедения истории СССР" (К., 1976), О.Пронштейна "Методика исторического источниковедения" (Ростов-на-Дону, 1976), І.Ковальченка "Источниковедение истории СССР" (М., 1981), М.Варшавчика "Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика" (К., 1984), О.Пронштейна та І.Данилевського "Вопросы теории и методики исторического источниковедения" (М., 1986), В.Фарсоби́на "Источниковедение и его метод. Опыт анализа понятий и терминологии" (М., 1989). В останні півтора десятиліття побачила світ низка ґрунтовних довідників та підручників, у яких поставлено і вирішено низку теоретичних питань в галузі історичного джерелознавства. Зокрема, довідники "Джерелознавство історії України" (К., 1998), "Історична наука: термінологічний та понятійний довідник" (К., 2002), "Історіографічний словник" (Х., 2004), "Спеціальні історичні дисципліни" (К., 2008) стали прикладами навчально-довідкових видань, в яких на основі сучасних

методологічних підходів розтлумачено сутність основних категорій, термінів і понять, що використовуються у сучасному джерелознавстві. Нові здобутки теорії історичного джерелознавства знайшли своє відображення у підручниках і навчальних посібниках, підготовлених творчим колективом викладачів Київського національного університету імені Т.Г.Шевченка під керівництвом Я.Калакури "Історичне джерелознавство" (К., 2002), В.Підгаєцьким "Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ ст." (Дніпропетровськ, 2001), В.Вороновим "Джерелознавство історії України" (Дніпропетровськ, 2003), а також російськими джерелознавцями О.Медушевською "Источниковедение: теория, история и метод" (М., 1996), І.Данилевським, В.Кабановим, О.Медушевською та М.Румянцевою "Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории" (М., 1998), Ю.Русиною "История и теория источниковедения" (Екатеринбург, 2001), А.Соколовим, Ю.Бокаревим, Л.Борисовою, В.Кабановим, В.Магідовим та ін. "Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика" (М., 2004). Втім, О.Богдашина, узагальнивши досвід попередників, запропонувала оригінальний підхід до ключових проблем теорії джерелознавства. Це вдалося зробити завдяки своєрідній композиції посібника. У книзі інформацію розташовано таким чином, що читач має змогу простежити логіку формування тієї чи іншої думки, положення, висновку тощо. Сучасний горизонт розуміння кожної проблеми послідовно генералізується авторкою, зважаючи на здобутки, упущення та недоліки попередніх поколінь дослідників – виклад носить історіографічний характер. Зважаючи на аудиторію, на яку розраховано даний посібник, та мету, яку переслідує авторка, такий підхід є виправданим і реалізує основні дидактичні принципи підготовки фахівця за спеціальністю "Історія", адже історіографія сама є джерелом власних інтерпретаційних сутностей² і сприяє орієнтації в актуальних проблемах історичної науки, засобах та способах їхнього розв'язання. Матеріали посібника апробовані під час викладання О.Богдашиною спецкурсу "Джерелознавство історії України: теорія, історія, метод" для студентів магістратури Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди.

О.Богдашина справедливо вказала на те, що "розробка концепції предмета джерелознавства була пов'язана з усвідомленням предмета цієї науки як певної теоретичної моделі, її змісту, а також з необхідністю визначення наукового статусу великого комплексу наукових знань, об'єднаних словом джерелознавство"³. Тому цілком послідовними виглядають тривалі пошуки місця джерелознавства в системі історичної науки та формулювання його предмета. Зрештою, наведені у посібнику підходи дослідників до цієї категорії, дають відчуття наближення до консолідованого розуміння предмета джерелознавства.

О.Богдашина не заперечує проти того, що "джерелознавство історії України – один з розділів спеціальної галузі наукових знань – історичного джерелознавства з *власною* історією, *теорією та методикою* (виділено автором. – **А.О.**), предметом, завданнями та об'єктом дослідження"⁴. Втім, на нашу думку, включення до предмета джерелознавства історії України теоретичного аспекту є суперечливим. Наскільки можлива власна теорія та методика у кожній окремій предметній галузі історичного джерелознавства? Теорія джерелознавства знаходить своє застосування в кожній конкретній предметній галузі, однією з яких є історія України. Тому, на нашу думку, необхідно розмежовувати історичне джерелознавство, яке акумулює теоретичні знання про об'єкт, предмет та завдання цієї галузі знань (загальне), з джерелознавством історії України (конкретне), яке живиться теорією історичного джерелознавства і забезпечує функціонування його положень на практиці. Самодостатність джерелознавства історії України, його автономність по відношенню до історичного джерелознавства – ілюзія, яка виявилася нездоланною для авторки посібника. Можливо, через це, одним з "теоретичних завдань джерелознавства історії України" у посібнику визначено "впорядкування понятійно-термінологічного апарату цієї *науки* (виділено автором.

– А.О.)⁵. Також не зовсім зрозуміло, наскільки доречним є покладання на державу реалізації практичних завдань джерелознавства історії України, одне з яких, на думку О.Богдашиної, полягає у проголошенні та здійсненні "на державному рівні нової політики пошуку збереження та використання джерел з історії України"⁶.

Характеризуючи функції та завдання джерелознавства історії України, О.Богдашина, на жаль, не вказала визначальних рис конструктивно-критичної функції, виділеної разом з пізнавальною, методологічною та світоглядною. Також бракує коментарів щодо методів, які авторкою структуровані на три групи: загальнонаукові і міждисциплінарні, спеціально-історичні та окремі методики дослідження історичних джерел. Пропонована добірка виглядає занадто категоричною в частині спеціально-історичних та джерелознавчих методів і не вичерпує усіх дослідницьких технологій, які застосовуються у джерелознавчих та історичних дослідженнях.

Характеризуючи закономірності, які сприяють окресленню предмета історичного джерелознавства, О.Богдашина поділяє точку зору авторів підручника "Історичне джерелознавство" (К., 2002), додаючи кілька влучних коментарів до них.

Дещо однобічним виглядає підхід О.Богдашиної до методології та методики джерелознавства. Пропоновані визначення не розкривають їхньої суті, не вказують на відмінність одного від іншого, через що втрачається належне розуміння ролі методології та методики у процесі пізнання. Методологія джерелознавства являє собою смислове поле, в рамках якого джерелознавче знання інтегрується в історичне. Виходячи з цього, методика – система спеціальних правил та методів надання сенсу джерельній інформації, згідно з семантикою, виробленою та узгодженою в рамках певної методології⁷. Такий підхід надає доктринальності, масштабності, цілісності методології і вказує на прикладне значення методики.

Окремий параграф у навчальному посібнику присвячений структурі джерелознавства історії України та зв'язкам джерелознавства зі спеціальними історичними дисциплінами та іншими галузями знань, пов'язаними з вивченням історичних джерел. О.Богдашина доходить висновку про існування двох підходів до конструювання структури історичного джерелознавства. Перший підхід узгоджується з логікою наукового пізнання і передбачає виділення в структурі джерелознавства теорії та практики, другий, сформульований М.Варшавчиком та вдосконалений І.Войцехівською, розглядає структуру джерелознавства у чотирьох аспектах: логічному, функціональному, предметному і субдисциплінарному. У пропонованій О.Богдашиною структурі джерелознавства історії України, яка є спробою сполучити обидва підходи, цілком правильно визначено місце джерелознавства історії України в структурі історичного джерелознавства⁸ – в усіх виділених аспектах структури джерелознавство історії України є предметною галуззю, що не піднімається до рівня його теоретизації, отже, становить сферу практичної діяльності джерелознавців та істориків. Безперечно, багатоаспектне структурування точніше передає складові елементи джерелознавства, втім, слід визнати, що у дослідницькій практиці вживанішою є дихотомічна структура як джерелознавства, так і усіх інших галузей знань.

Значну увагу у посібнику небезпідставно приділено проблемі симбіозу джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін, їхній ролі у вивченні та використанні історичних джерел у дослідницькій практиці. Фахівці нараховують понад 60 спеціальних історичних дисциплін⁹. Авторка справедливо зазначає, що частина з них, значно розширивши предмет дослідження, вийшла за межі "спеціальних історичних дисциплін" і репрезентує цілком самодостатні галузі знань. Це, передусім, стосується археології, археографії, архівознавства, історіографії, музеєзнавства та ін. Зміни їхнього статусу порушують важливу методологічну проблему – міждисциплінарні дослідження в історичній науці перетворюються на полідисциплінарні, що у свою чергу спонукає до корекції схеми всіх історичних наук.

Огляд спеціальних історичних дисциплін, дотичних до джерелознавства, здійснений з різним ступенем деталізації. Зокрема, досить докладними є повідомлення про предмет, завдання та зв'язки з джерелознавством історіографії, архівознавства, фалеристики, геральдики, сфрагістики, дипломатики, вексилології, палеографії, герменевтики, історичної хронології, історичної демографії, генеалогії та історичної ономастики. Авторка слушно привернула увагу до зв'язків джерелознавства з іншими гуманітарними та природничими науками, що має збагатити методологію та методику історичних студій. Водночас лишень побіжно визначено коло питань, які розв'язуються бібліотекознавством, біополістикою, літописознавством, мемуаристикою, уніформознавством (уніформологією). Характеризуючи зв'язки джерелознавства з історіографією, О.Богдашина вказує на існування історіографії джерелознавства і, на жаль, не згадує про джерелознавство історіографії, конституйоване у роботах С.О.Шмідта¹⁰. Зважаючи на роль джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін як складової гносеологічної основи історичної науки, слід було відзначити їхній вплив на методологію історичного пізнання та методику історіописання. Також, на нашу думку, термін "екзегетика" не слід уживати як синонімом до герменевтики¹¹. Вочевидь, доречнішою була б згадка про екзегетику як про попередницю герменевтики.

Досить ґрунтовно підійшла О.Богдашина до характеристики "історичного джерела" – ключової категорії історичного джерелознавства. У посібнику послідовно висвітлено процес наповнення змістом категорії "історичне джерело" від зародження ідеї про "джерела історії" до сучасних підходів, які характеризуються методологічною строкатістю. Авторка виважено підійшла до оцінки підходів фахівців до визначення цієї категорії, вказуючи на їхні переваги та недоліки, а також цілком обґрунтовано визначила чотири головні підходи до визначення поняття історичного джерела та його природи, які побутують у сучасній історичній науці: позитивістський, марксистський, культурологічний та неокантіанський¹². Історичне джерело тривалий час визначали через поняття "документ", "слід", "результати людської діяльності", "пам'ятка", "матеріали", "реалізований продукт людської психіки", "продукт суспільних відносин", однак найпридатнішим тропом для позначення "історичного джерела", на думку авторки, слід вважати "носії історичної інформації". Втім, подаючи власне визначення історичного джерела, О.Богдашина дещо відступила від цієї позиції: "Історичні джерела – ті результати людської діяльності, які містять у собі (як правило, безпосередньо) історичну інформацію, тобто які виступають носіями інформації про історичні події та явища; водночас самі виступають як пам'ятки матеріальної та духовної культури епохи, в яку вони були створені"¹³. При цьому, свідомо за межі цієї категорії виведено все, що створено без участі людини. Означені підходи не вичерпують усього розмаїття можливих тлумачень сутності історичного джерела. Заслуговують на уважне прочитання роботи Ю.Святця, у яких закладено розуміння історичного джерела як синергетичного об'єкта¹⁴. Крім того, на нашу думку, залишаються неосмисленими наслідки "лінгвістичного повороту" та постмодерністської методології щодо категорії "історичне джерело". Отож парадигма категорії "історичне джерело" має перспективи до подальшого розгортання.

У параграфі, присвяченому класифікації історичних джерел, привертають увагу новачки, запропоновані О.Богдашиною. Йдеться насамперед про поділ джерел на історичні та позаісторичні¹⁵. Наголос на тому, що "позаісторичні джерела, які звичайно не є історичними джерелами", однак "є частиною джерельної бази історії України"¹⁶, інспірує декілька питань методологічного характеру. Яким чином можуть бути створені джерела поза історією, поза межами історичного процесу? Чи правомірно вважати створене природою неісторичним? Пошук відповідей на ці питання губиться у дискусії про історичне, неісторичне та позаісторичне, тому дозволимо собі невеликий відступ. Зрозуміло, що історія пишеться людьми і для

людей. Поступ суспільства у часі важко уявити без природи як простору, середовища, умови реалізації історичного процесу, невід'ємною частиною якої є рід людський, а також природного впливу, який не завжди був контрольований та передбачуваний людством. Сучасність – це *результат* дії природи та діяльності людства по її освоєнню та самовдосконаленню. Тому, це унеможливило сприйняття природного впливу поза історичним досвідом. Льодовик, землетруси, зсуви, повені, зливи, торнадо та інші явища природи – це такі ж історичні події, як народження людини, початок чи завершення війни, винахід парового двигуна. Вони стали доступними для історичного пізнання завдяки їх фіксації людьми у доступних для розуміння формах. Тому навряд чи коректним є виокремлення джерел, які створені поза історією. Водночас пошук відповідника, який би відобразив природний вплив на людство та середовище його існування з урахуванням синтаксичного аспекту інформації, приводить нас до терміну "природно-географічні джерела", запропонованого С.Шмідтом¹⁷. Способом збереження інформації про історичну дійсність цими джерелами може бути рельєф як результат тектонічного впливу, який без його декодування на зрозумілу для людей мову і з обґрунтованою для людства потребою не несе історичної інформації. Інші явища природи також залишають по собі сліди, які не можуть бути джерелами їх вивчення – калюжі та паводки не є джерелами вивчення дощу чи зливи, руїни будівель – це не спосіб фіксації дії землетрусу чи торнадо, зміна кольору шкіри чи опіки на тілі людини не зовсім придатні для вивчення сонячної активності, а гіпертонія, гіпотонія та інші хвороби – не є джерелами вивчення сонячної активності. Природа фіксує свій вплив в оригінальній формі, виявляючи себе як постійну зміну явищ, матеріальні, візуальні або інші сліди яких, доступні для сприйняття, не завжди зберігаються. Людство ж за допомогою певних зрозумілих йому кодів констатує і фіксує ці явища, перетворюючи природні феномени на історичні події людської історії, та робить їх доступними для дослідження завдяки створеним носіям інформації. Таким чином, природа знаходить своє відображення у словесних, зображальних, речових та інших історичних джерелах, а виділення природно-географічних джерел не відповідає критеріями типології – явища природи не є способом кодування інформації. Втім, порушена проблема потребує подальшого ретельного вивчення.

Запропонована О.Богдашиною класифікаційна схема, в якій поділ джерел здійснюється на групи, типи, види та підвиди, частково долає існуючі проблеми класифікації джерел. Авторка свідомо того, що складності класифікації джерел об'єктивно зумовлені різними підходами до їх типологізації в залежності від того, яка властивість чи специфічна риса джерела взята за основу¹⁸. Тим не менше, виокремлення, крім словесних, речових та зображальних, *інших джерел* порушує дотримання критеріїв, адже до цієї групи віднесені джерела, інформація яких, на відміну від інших груп, закодована і зберігається в різний спосіб. Це істотно порушує стрункність класифікації та обмежує можливості її практичного застосування. Крім того, здається помилковим віднесення до інших типів джерел електронних носіїв інформації¹⁹. Передусім, носії інформації не є визначальною ознакою для запропонованої класифікації, а з іншого боку, інформація, яка зберігається в електронному вигляді, має чітку систему кодування у вигляді символів, слів та зображень. Отже, електронні джерела можуть бути віднесені до словесних та зображальних або у вузькому значенні, враховуючи двоїстий код, що лежить в основі програмування, до конвенціональних.

Проаналізоване розмаїття класифікаційних схем попередників та зважена оцінка власної класифікації джерел дають підстави погодитися з думкою авторки про те, що кожен науковець обирає ті принципи поділу джерел, які відповідають його теоретичним поглядам та (або) практичним завданням конкретного дослідження, а вибір проблеми корелює обрання істориком тієї чи іншої класифікації²⁰.

У параграфі, присвяченому критиці історичних джерел, розкрито основні етапи

роботи з джерелом: з'ясовано завдання джерелознавчої евристики, аналізу та синтезу. Критеріями цінності джерела О.Богдашина пропонує вважати його автентичність, вірогідність, повноту, інформаційну новизну та репрезентативність. Особливості практичного визначення цих характеристик джерела достатньою мірою представлені на сторінках посібника. Втім, на нашу думку, репрезентативність не може бути характеристикою окремого історичного джерела, оскільки в своїй суті стосується комплексу джерел або джерельної бази в цілому. Крім того, параграф про критику джерел виглядав би логічніше, якби йому передувала інформація про методико джерелознавчого дослідження, викладена у параграфі, присвяченому предмету, завданням джерелознавства історії України та його методологічним засадам. Це дозволило б зайвий раз акцентувати увагу на принципових відмінностях між методологією джерелознавчого дослідження та його методикою.

Нарис історії українського джерелознавства, представлений у шостому параграфі посібника, вкотре засвідчив нерозривний зв'язок джерелознавства з іншими галузями наукових історичних знань. Історіографічний характер викладу матеріалу дозволив авторці представити сходження джерелознавства від студій з приводу окремих джерел та їх місця в дослідженні певних історичних проблем до галузі наукових історичних знань з комплексним розумінням теоретичних і практичних завдань дослідження. О.Богдашиній вдалося представити зародження і розвитку джерелознавства історії України у широкому контексті, зважаючи на світоглядні та методологічні зрушення, характерні для різних епох. Виділені сім періодів становлення вітчизняного джерелознавства досить детально схарактеризовані авторкою. Для кожного періоду визначено характерні риси, які визначали поступ у дослідженні джерел та формуванні теоретичних підстав джерелознавства. Поділяємо думку авторки про те, що не можуть бути настільки категоричними хронологічні рамки останніх чотирьох етапів, оскільки вплив позитивізму, неокантіанства та марксизму за інерцією відчувається й донині²¹. На особливу увагу заслуговують висвітлені О.Богдашиною здобутки радянського джерелознавства, а також характеристика українських джерелознавчих досліджень на сучасному етапі. Зважаючи на складність завдання, яке поставила перед собою авторка, їй не вдалося уникнути певних неточностей. Насамперед, не усі періоди розвитку вітчизняного джерелознавства виділені за єдиним критерієм – важко знайти спільний знаменник між виокремленням просвітницького, романтичного, позитивістського, неокантіанського етапів та радянського і пострадянського, адже марксизм, який проглядається за радянським і частково пострадянським періодами, не знайшов свого безпосереднього відображення в їхніх назвах, натомість, запропоновані найменування не містять однозначних методологічних характеристик. Важко погодитися з тезою О.Богдашиної про те, що "активізація історичних, зокрема джерелознавчих, досліджень у 1920-х роках була зумовлена й політикою радянської українізації"²². Дозволимо собі у зв'язку з цим висловити припущення, що джерелознавство та історіографія стали для істориків тими рятівними паличками, які дали змогу уникнути політичних переслідувань на "історичному фронті", оскільки історіографічні та джерелознавчі дослідження давали можливість незгодним з методологічним тиском дослідникам залишатися самими собою в науці. Крім того, пропонуємо нарис історії джерелознавства історії України характеризує здобутки науковців в опрацюванні писемних пам'яток, залишивши поза увагою інші комплекси джерел.

Посібник О.Богдашиної повинен знайти своє місце серед навчальних видань з джерелознавства історії України, адже написання підручників та посібників донині являє собою певну заповідну галузь вітчизняної науки, і поява кожного нового видання є неабиякою подією. Порушені у посібнику проблеми знайшли оригінальне авторське тлумачення, а дискусійний статус декотрих з них спонукає до подальших роздумів. Вочевидь, використання даного посібника у процесі підготовки істориків визначить переваги і вкаже подальші шляхи його вдосконалення, адже найкращим і безпристрасним його поціновувачем повинен стати студент.

1. Посохова Л.Ю. Рец. на кн.: Богдашина О.М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія: Навчально-методичний посібник // Методичний вісник історичного факультету.- Харків, 2004.- № 3.- С. 108-109; Калакура Я.С. Рецензія на навчально-методичний посібник доц. Богдашиної О.М. "Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія".- Харків: Штрих, 2004.- 164 с. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.- 2005.- № 13.- С. 442-446; Павленко С. Новий навчальний посібник з джерелознавства історії України // Історичний журнал.- 2006.- № 2.- С. 122-124; Воронов В.І. Рецензія на: Богдашина О.М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія: Навчально-методичний посібник.- 2-е вид., доп. та переробл.- Х.: Тарбут Лаам, 2005.- 192 с. // Український історичний журнал.- 2008.- № 2.- С. 183-188.
2. Анкерсмит Ф. История и тропология: взлет и падение метафоры.- М., 2003.- С. 175.
3. Богдашина О.М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії: Навчально-методичний посібник.- 3-е вид., доп. та переробл.- Харків: "Видавництво Сага", 2008.- С. 6.
4. Там само.- С. 9.
5. Там само.
6. Там само.- С. 10.
7. Філософія: історія і сучасність. Конспект лекцій: Навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей / Ред. В.І.Шевченка.- Чернігів, 1996.- С. 28.
8. Богдашина О.М. Вказ. праця.- С. 205.
9. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / І.Н.Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В.Томазов, М.Ф.Дмитрієнко та ін.- К., 2008.- С. 9.
10. Шмидт С.О. Некоторые вопросы источниковедения историографии // Проблемы истории общественной мысли и историографии: К 75-летию академика М.В.Нечкиной.- М., 1976.- С. 264-274; Його ж. Архивный документ как историографический источник // Шмидт С.О. Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии.- М., 1997.- 177-205; Його ж. Историографические источники и литературные памятники // Исследования по древней и новой литературе: Сб. ст. к 80-летию Д.С.Лихачева.- Л., 1987.- С. 357-364 та ін.
11. Богдашина О.М. Вказ. праця.- С. 40.
12. Там само.- С. 66.
13. Там само.- С. 67.
14. Святець Ю.А. Историчне джерело як синергетичний об'єкт // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Історіографія та джерелознавство у часовому вимірі. Міжвузівський збірник наукових праць.- Дніпропетровськ, 2003.- С. 292-308; Його ж. Українське селянське господарство та нова економічна політика (кліометричний аналіз соціально-економічного процесу).- Дніпропетровськ, 2007.
15. Богдашина О.М. Вказ. праця.- С. 85.
16. Там само.- С. 94.
17. Там само.- С. 84.
18. Там само.- С. 95.
19. Там само.- С. 94, 208.
20. Там само.- С. 91.
21. Там само.- С. 120.
22. Там само.- С. 153.

Андрій Остряко